

12. Савицький Р. Натхненні образом Мазепи // Музика. - 1993. - № 1. - С. 26.
13. Сокальський Петро Петрович - український композитор, музичний критик, фольклорист і громадський діяч. Написав кілька опер, які разом з творами М.Лисенка, були першими взірцями українського оперного мистецтва. Опера «Мазепа», або «Мотря», писалася на основі поеми О.Пушкіна, але так і не була закінчена. // Музыкальная энциклопедия. - Т.5. - М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1981. - С. 173-174.
14. 100 опер. История создания, сюжет, музыка. - Л-д, 1964. - С. 403.
15. «Мазепа» Г.Чайковскаго // Киевская старина. - 1886. - Т. XVI. - С. 759.
16. 100 опер. История создания, сюжет, музыка. - Л-д, 1964. - С. 404-405.
17. Там само. - С. 405.
18. Мазепа. П.Чайковський / Передмова В.Туркевича. - К.: Видання Національної опери України, 2004. - С. 12-13.
19. Театрально-концертний Київ. - 2004. - № 5.
20. Кебузинська К. Вказ. праця. - С. 246.
21. Там само. - С. 255.
22. Там само. - С. 258.
23. Там само. - С. 281.
24. Василько В. Микола Садовський та його театр. - К. 1962. - С. 81.
25. Там само. - С. 143-146.
26. Рукопис Старицької-Черняхівської. Записник з діловими записами та планом «Мазепи». - Архів Музею видатних діячів української культури та мистецтва М.Старицького, Л.Українки та М.Лисенка. - КН - 10640. - РД. - 248.
27. Барабан Л.І. Людмила Старицька-Черняхівська. Тернистий шлях творчості. - Вінниця.: «Велес», 2003.
28. ІР НБУВ. - Ф.209. - Спр. № 88. - Лист Л.Старицької-Черняхівської до невідомого від 2.02.1929. - Арк. 1.
29. Там само. - Арк. 2.
30. Старицька-Черняхівська Л. Іван Мазепа. - Нью-Йорк.: Говерла, 1959. - 115 с.
31. Там само. - С. 80.
32. Горак Р. Не вбивай! Образ Івана Мазепи у виставах Львівського театру ім. М.Заньковецької / Культура і життя. - 1992. - 4 липня. - С. 4.
33. Велика ідея // Календар свободи на мазепинський рік 1959. - Нью-Йорк.: Видання Українського народного союзу, 1959. - С. 69-76.
34. Там само. - С. 73.
35. Там само. - С. 74.
36. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Розп'ятий Мазепа. - К.: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2003. - С. 247.
37. Принагідно дякую за цю інформацію відомому театрознавцю пані Новоселицькій Ніні Миронівні.

Вікторія Каюн

ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НЕПРИВЛІЙОВАНИХ СТАНІВ ПОЛТАВЩИНИ І ЧЕРНІГВЩИНИ У РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Розпад колгоспно-радгоспної системи організації сільськогосподарського виробництва і утвердження приватної власності на землю викликали підвищений інтерес громадськості до вітчизняного досвіду функціонування індивідуального (фермерського) господарства в роки столипінської аграрної реформи. При цьому амплітуда коливання в оцінках столипінщини досить широка: від категоричного заперечення прогресивного значення реформ 1906-1916 рр.¹ до всіякого їх возвеличення, яке інколи межує з фетишизацією образу колишнього прем'єр-міністра Росії.² Як не дивно, але апологети Петра Столипіна знайшлися не лише в Росії, але і в Україні, про що свідчать, зокрема, останні публікації наукових співробітників Інституту історії НАН України Володимира Молчанова³ та Олександра Машкіна.⁴ Беручи до уваги вищесказане, автор ставить за мету з'ясувати життєвий рівень основної маси мешканців Полтавської і Чернігівської губерній у 1906-1916 рр. Цей регіон, що тривалий час існував як специфічна

територіально-адміністративна одиниця Російської імперії, відома в літературі під назвою «Гетьманщина» або «Малоросія», мав певні особливості соціально-економічного характеру. Тут, наприклад, аж до відомих потрясінь 1917 р. існувала соціальна група населення, якої не було в жодній іншій губернії України, так звані «малоросійські козаки». На Полтавщині вони склали понад третину всіх мешканців краю. Відомо, що після ліквідації автономії України наприкінці XVIII ст. офіційна імперська пропаганда обіцяла підвищення рівня життя наших предків. З цієї точки зору видається цікавим визначити ступінь добробуту населення Полтавщини і Чернігівщини у роки столипінської аграрної реформи, розрекламованої свого часу царськими чиновниками. Невже й на Лівобережній Україні люди «щедро годувалися, вишукано вбиралися і працювали за умов царату»⁵, як про це пише згаданий вже пан Машкін щодо мешканців Київської, Волинської і Подільської губерній? Почнемо із структури населення. Згідно з опублікованими у 1871 р. офіційними даними, на Полтавщині мешкало 2 002 118 осіб, а на Чернігівщині - 1 560 378 осіб. Разом - 3 562 496 осіб. Сільське населення становило у першій з названих губерній 1 771 274 особи (88,5%), тоді як у другій - 1 259 924 особи (80,8%). Сільські мешканці, що перебували у віданні міністерства державних маєтностей, склали на Полтавщині основну масу населення (59,2%), тоді як колишні поміщицькі селяни - 40,7%; колоністи - 0,1 %. На Чернігівщині склад сільських станів був дещо строкатішим, але й тут категорія дрібних товаровиробників, які перебували в адміністративному віданні міністерства державних маєтностей, була визначальною: 696 720 осіб, або 55,3 %. Друге місце у цьому списку посідали колишні поміщицькі селяни - 559 464 особи (44,4%). Ще 71 810 осіб (5,7%) класифікувались як колоністи, а 334 539 осіб (26,5%) належали до розряду «селян інших категорій».⁶ Українські козаки були підпорядковані міністерству державних маєтностей ще на початку XIX ст., а особливості їх правового становища полягали у тому, що вони завжди були особисто вільними і могли купувати і продавати свою землю на власний розсуд, але лише особам свого стану. За переписом 1837 р. їх нараховувалось 553 691 особа чоловічої статі або близько 1,2 млн. чоловіків і жінок⁷. На початку XX ст. тільки в Полтавській губернії земські статистики нараховували 1 153 398 козаків, що становило 37,9 % усіх мешканців краю. Колишні поміщицькі селяни було 895 998 осіб (29,5%) . Третє місце у цьому списку посідали так звані казенні селяни - 306 244 особи (10,1%). Дості численну групу становили відпускні й запасні нижні чини 277 757 осіб (9,1%). Міщан і цехових робітників було менше - 215 707 осіб (7,1%), а дворян - 44 121 (1,4%). Із розрахунку на сто осіб населення козаків у Чернігівській губернії було 25,2 особи, тоді як у Полтавській - на 12,7 більше. Державних і казенних селян відповідно: 14,8 і 13,0 осіб; колишніх поміщицьких селян - 34,8 і 29,5; міщан - 13,2 і 7,1 особи.⁸ Загалом на 1000 осіб населення у Полтавській губернії на рубежі XIX і XX ст. сільським господарством займалося 816 осіб (81,6%), а в Чернігівській - 789 осіб (78,9%).⁹ Таким чином, аналіз життєвого рівня мешканців села загалом дає типову картину щодо рівня добробуту населення колишньої Гетьманщини.

Найважливішим показником умов життєдіяльності селян був розмір їх землеволодіння. Відомий український історик-аграрник Микола Лещенко свого часу підрахував, що бездефіцитний бюджет селянського господарства в конкретних соціально-економічних умовах кінця XIX - початку XX ст. міг бути на Полтавщині при умові наявності не менше 6 дес. землі, а на Чернігівщині - 7 дес.¹⁰ Його розрахунки не викликали принципових заперечень наукової громадськості, адже були включені до такої узагальнюючої праці, як багатотомна «Історія України».¹¹ Що ж відбулося в українському селі протягом 1906 - 1916 рр. з точки зору селянського землеволодіння? Візьмемо для прикладу Полтавщину, по якій земські статистики зібрали найповніші свідчення. Перепис 1900 р. зафіксував 402 093 селянських господарств, з яких 239 979 (59,7%) у своєму розпорядженні мали менше 6 дес. на двір.¹² Через 16 років, з яких 10 років були періодом аграрних реформ, питома вага цієї категорії селян майже не змінилась.

З 386 489 господарств 223 241, або 57,7 %, у 1916 р. мали наділи, розмір яких не перевищував 6 дес. на двір.¹³ І це при тому, що у 1906-1916 роках з Полтавщини емігрувало близько 30 тис. родин малоземельних і безземельних селян.¹⁴ Мало чим відрізнялась у цьому відношенні й ситуація у сусідній Чернігівській губернії, звідки за той же відрізок часу виїхало близько 20 тис. переселенських сімей. Загальний висновок очевидний: за роки столипінської реформи на території двох вищезгаданих

губерній питома вага селянських родин з недостатньою кількістю землі на краще не змінилася. Ринок землі для основної маси непривілейованих станів виявився недоступним через високі ціни. Якщо за 39 років (1863-1902) ціна однієї десятини землі на Полтавщині зросла на 662,0%, то лише за 13 років (1902-1915) - на 276,2% (з 139 крб. до 384 крб.). На Чернігівщині за ті ж 39 років ріст цін на землю становив 488,8%, а за 13 років - 214,7% (з 88 крб. до 189 крб.).¹⁵ Багатьом селянам не вистачало коштів навіть на оформлення документів, не кажучи вже про гроші, які слід було заплатити тому чи іншому землевласнику. Так, при купівлі 1 дес. за 150 крб. у 1905 році передбачалися такі витрати: 80 коп. на актовий папір; 6 крб. - нотаріальний збір; 7 крб. - канцелярський збір старшого нотаріуса; 60 коп. - марка на витяг із володільного запису; 25 коп. - засвідчення цього витягу; 5 крб. - оплата молодшому нотаріусу; 2 крб. - довіреність на затвердження паперів у старшого нотаріуса; 1 крб. - оплата свідків; 1 крб. коштував витяг з актової книги; 60 коп. - марка на заяву старшому нотаріусу; 60 коп. - марка на посвідчення з волосного правління і, нарешті, 10 крб. слід було віддати повіреному за підтвердження купівельного акта. Разом виходить 34 крб. 80 коп. Цікаво, що при купівлі 1/4 дес. слід було витратити на оформлення паперів 24 крб. 35 коп. при вартості купленої землі у 40-45 крб.¹⁶

Про купівлю мешканцями села землі з допомогою Селянського банку істориками написано немало ґрунтовних досліджень, проте автори переважної більшості публікацій свідомо чи ні обходять факт заборони у 1911 р. видавати позики під заставу тим, хто мав менше 6 дес. землі.¹⁷ Отож бідноті годі було й думати про те, щоб скористатися послугами цього банку для розширення свого землеволодіння.

Якщо близько двох третин полтавських і чернігівських селян не могли одержати із свого господарства достатніх засобів до існування, то єдино можливим виходом із такого становища могли бути сторонні заробітки. Що ж могли одержати тогочасні наймити?

Таблиця 1

**Поденна плата дорослому чоловікові
на Полтавщині при умові його харчування***

Пори року	У середньому за:		Ріст у процентах, %
	1904-1908 рр.	1909-1913 рр.	
Зимною	0,29	0,33	13,8
Весною	0,37	0,43	16,2
Під час сінокоосу	0,54	0,65	20,4
Під час жнив	0,84	1,02	21,4
Під час обмолоту	0,54	0,68	25,9
Середня	0,52	0,62	19,2

З табл. 1 видно, що поденна зарплата дорослого чоловіка була на Полтавщині мізерною як до реформи, так і в ході її активної реалізації, адже 52 чи 62 коп. для середньої селянської родини з шести осіб було надто мало, щоб говорити про задоволення її потреб. Не зайвим, очевидно, було б нагадати у цьому контексті про платню високопоставленим царським чиновникам, окремі з яких одержували по 80 тис. крб. на рік, або 232 крб. у день.¹⁸ Про купівельну спроможність тогочасних грошей свідчать, зокрема, роздрібні ціни, які мали тенденцію до постійного зростання. Як видно з табл. 2, ціни на товари першої необхідності за роки столипінської реформи у м. Києві зросли більш як у 1,5 разу. Немає сумніву, що і на Лівобережжі мав місце подібний ріст споживчих цін. У вересні 1913 р., коли ціни були максимально низькими, один фунт* * яловичини у Полтаві коштував 13 коп., свинини - 14 коп., сала - 24 коп., десяток яєць - 23 коп.¹⁹ На харчі, звичайно, денного заробітку селянину б вистачило, при умові:

а) відсутності численних податків;

б) наявності відповідної кількості робочих місць і можливості, таким чином, одержати необхідні кошти.

* Джерело: *Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 г.* - Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1915. - С. 88.

* * Один фунт = 0,4095 кг (прим. автора)

Щодо податків, то вони були казенні, земські і мирські.²⁰ Були ще й обов'язкові страхові платежі. Все це разом взяте зменшувало бюджет непривілейованих станів українського села на 20-30%. Пошуки сторонніх заробітків були для селян як економічною, так і певною морально-етичною проблемою. «Є хліб, селянин вважає себе заможним і не йде на заробітки,- писав у своїх спогадах чернігівський земський лікар Олександр Смаковський. - Якщо ми подивимось на звичайне меню селянського столу, то побачимо, що хліб і хлібопродукти відіграють у ньому вирішальне значення. Далі йдуть овочі. Молоко, сир - рідкісні страви навіть для заможних селян; масло, яйця і птиця ідуть, головним чином, на продаж.»²¹ У відомому творі українського класика Михайла Коцюбинського «Fata Morgana», написаному у 1910 р., змальована сумна картина злиденного життя заробітчан: «Ідуть та йдуть, - читаємо у цьому

Таблиця 2

Ціни на продукти харчування у Києві*

№ п/п	Назва товару (в пудах* *)	Ціна, коп.		Ріст у процентах, %
		1904 р.	1913 р.	
1	Борошно житнє	80	135	168,7
2	Борошно пшеничне	150	175	116,6
3	Борошно гречане	130	200	153,8
4	Картопля	145	220	151,7
5	Крупа гречана	110	180	163,6
6	Пшоно	85	135	158,8
7	Сіль	40	50	125,0
8	Яйця (10 шт.)	90	185	205,5
9	Молоко (відро)	100	120	120,0
10	Масло коров'яче	1600	2200	137,3
11	Олія	450	500	111,1
12	Сало (пуд)	600	1100	183,3
13	Курка	35	80	228,6
14	Гуска	70	150	214,3
15	Яловичина	420	720	171,4
16	Свинина	400	760	190,0
17	Цукор	430	440	102,3
18	Мило	320	440	137,5
19	Керосин	124	174	140,3
	Середній показник	-	-	156,8

творі. - Десь у Таврію або на Кубань. От тобі й хазяйські сини, хлібороби... Своя земля просить рук, а він знявся та й ... А що ж робитиме один із другим на своїй латочці?».²² Щороку Полтавщина і Чернігівщина давали по 150-200 тис. таких заробітчан.²³ Та з кожним роком знаходити роботу навіть у південних регіонах було все важче. За підрахунками деяких дослідників, на початку ХХ ст. серед сільського населення України 11,3 млн. осіб не могли одержати від свого господарства достатніх засобів до існування. Перше місце у цьому списку посідала Полтавська губернія - 1,8 млн., тоді як на Чернігівщині таких було 1,3 млн. осіб.²⁴ Немало селян під тиском безпросвітних злиднів і відсутності перспективи поліпшити своє економічне становище приймали рішення про переселення на казенні землі Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану або в інші регіони Російської імперії. «Якби тільки хто пояснив, як піти, щоб не повернули, то негайно там би був, - говорив селянин Костянтиноградського повіту полтавським земцям щодо свого бажання переселитися на Амур, - нехай хоч у наймах, але там, тому що тут і в найми ніхто не бере. Без користі для себе працюєш - руки опускаються, як подумаєш, що

* Джерело: Вестник финансов, промышленности и торговли. - 1916. - №3. - С.91.

Проценти вираховані автором.

* * Один пуд = 16,38 кг (прим. автора)

на Амурі міг би бути. Коли б не родина, то ніщо б не утримало. Коли б хто допомогу надав, тому б душу продати готовий. Кажуть там холодно, а я скажу - нам холодніше; худобу потрібно годувати вдома 6 місяців, а я скажу, що нехай і всі 12, та тільки було б чим годувати; тут і одну корову неможливо прогодувати. Орендні ціни настільки виросли, що не користь від землі одержуєш, а збитки. Виходить, що платиш поміщику за піт, який на його землі проливаєш».²⁵ Про рівень добробуту населення чи не найкраще свідчить тривалість життя людей. У ґрунтовній статті про рівень життя населення Російської імперії, опублікованій десять років тому в журналі Російської академії наук «Отечественная история», американський професор Стівен Хок визначив середню тривалість життя селян Чернігівської губернії наприкінці XIX ст. у 33 роки.²⁶ У роки столипінської аграрної реформи суттєвих змін у цьому плані не відбулося. Якщо порівняти кількість померлих до столипінської реформи і під час її проведення, то виявиться, що на Полтавщині смертність в абсолютних величинах зменшилась на 3,6%, на Чернігівщині - на 8,0%.²⁷ Певний вплив на тривалість життя людей мало поліпшення на початку XX ст. медичного обслуговування населення, проте з реформами Петра Столипіна пов'язувати це явище немає жодних підстав. До того ж слід брати до уваги виселення з території цих двох губерній сотень тисяч мешканців села, що, безумовно, вплинуло на зменшення загального числа померлих у 1909-1913 рр. Враховуючи смертність переселенців (у дорозі і на новому місці), яка становила близько 10 %²⁸, реальна кількість померлих буде, звичайно, вищою. Цікаво було б порівняти рівень споживання хлібопродуктів і картоплі мешканців Російської імперії з тогочасними європейськими країнами. Якщо громадяни Росії в середньому споживали за рік 16 пудів вищезгаданих продуктів²⁹, то датчани - 57,0; болгари - 33,7; французи - 33,6; шведи - 31,3; румуни - 30,0; німці - 27,8; англійці - 26,4 пуда і т.д. Російський економіст Григорій Крестовников після ознайомлення на початку XX ст. з цією статистикою рекомендував тогочасному міністру фінансів якнайшвидше припинити експорт хліба, адже «вивіз здійснюється не через наявність надлишків хліба, а внаслідок бідності і обмеження власного споживання».³⁰

Таким чином, з вищесказаного висновок буде однозначним: життєвий рівень широких мас трудового селянства, що складало, як говорилося вище, на початку XX ст. основну масу мешканців Полтавської та Чернігівської губерній, був надзвичайно низьким. Йому було далеко не лише до розвинутих західноєвропейських країн, а й до тих, які до індустріально-аграрних країн не належали. Навіть Полтавщина, що здавна славилася своїми родючими землями і розкішними садами, була на початку XX ст. краєм масових злиднів і безпросвітної нужди. Коли б переважній більшості полтавських селян жилося добре, навряд чи брали б вони участь у масових заворушеннях 1902 р., повстаннях 1905-1907 рр. та революції 1917-1920 рр. Дана замітка не вичерпує, звичайно, проблеми життєвого рівня громадян Російської імперії на рубежі XIX - XX ст. Слід продовжити дослідницьку роботу по з'ясуванню усіх аспектів цієї багатогранної проблематики, включаючи ретроспективу життєвого рівня селянства усіх губерній України, рівня добробуту інших верств населення, у тому числі робітників, кустарів, торговців, державних службовців та дворянства.

Джерела та література:

1. Зырянов П.Н. Столыпин без легенд. - М.: Знание, 1991. - С. 21; Аврех А.Я. Столыпин и судьбы реформ в России. - М.: Политиздат, 1991. - С. 89; та інші.
2. Казарезов В.В. О Петре Аркадиевиче Столыпине. - М.: Агропромиздат, 1991. - С. 33; Тюковкин В. Деревенский прорыв // Былое. - 1992. - № 3. - С. 4; та інші.
3. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.). - К.: Ін-т історії України, 2005. - С. 176.
4. Машкін О. «Буде хліб - буде і пісня!»// Історія України. - 2006. - № 37. - С. 8-9.
5. Машкін О. Назв. праця. - С. 8.
6. Статистический временник Российской империи. Серия 2. Вып. 1. - СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1871. - С. 84-85.
7. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837-1887. Часть 2: Попечительство. Поземельное устройство. - СПб.: Тип. М-ва госуд. имуществ, 1888. - С. 18.
8. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1901 г. - Полтава: Тип. Дохмана, 1901. - С. 215.
9. Яснопольский П.Н. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов

Росии.- Киев: Тип. ген. Бруня, 1913. - С. 140, 220.

10. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). - К.: Наукова думка, 1970. - С. 56.

11. Див.: Історія України у 8 т., 10 книгах. Т.3. / Ред. А.Г. Шевелєв. - К.: Наук.думка, 1978. - С. 334.

12. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 г. - Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1916. - С. 38.

13. Статистичний справошник по Полтавській губернії на 1918-1919 рр. - Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1919. - С. 46.

14. Підраховано на основі даних: Статистический ежегодник России 1916 г. Вип. 1. - Пг., 1918. - С. 98-99; Зенченко Т.В. Переселение и земство. - Полтава: Тип. Дохмана, 1912. - С. 62.

15. Підраховано на основі даних: Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908). - СПб.: Тип. О.Н. Поповой, 1911. - Табл. 4; Статистический справочник по Полтавской губернии. - Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1916. - С. 71.

16. Никонов С.П. Крестьянские «прикупки» // Журнал Министерства юстиции. - 1905. - № 5. - С. 91.

17. Полтавское губернское земское собрание 47- го очередного созыва с 1 по 10 декабря 1911 г. (Стенографический отчет). - Полтава: Тип. Дохмана, 1912. - С. 240.

18. Погребинский А. Финансовая реформа начала 60-х годов XIX века в России // Вопросы истории. - 1950. - № 10. - С. 85.

19. Хуторянин. Орган Полтавского сельскохозяйственного общества. - 1913. - № 39. - С. 1036.

20. Полтавский земский календарь на 1910 год. Изд-е Полтавского губернского земства. - Полтава: Электрич. типо-литография «Дохман», 1909. - С. 127.

21. Смаковский А. О смертности сельского населения Малороссии. - Чернигов, 1891. - С. 13-14.

22. Коцюбинський М. Твори в семи томах. Т. 3. Оповідання. Повісті (1908-1913). - К.: Радянський письменник, 1974. - С. 48.

23. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. - К.: Наукова думка, 1965. - С. 115.

24. Якименко М.А. Аграрне перенаселення на Україні та його основні соціально-економічні наслідки (1861-1917 рр.) // Тези доповідей науково-виробничої конференції, присвяченої 70-річчю інституту. - Полтава: Полтавський сільськогосподарський інститут, 1990. - С. 17.

25. Переселение из Полтавской губернии с 1861 года по 1 июля 1900 года. Вип. 1. Сост. по поруч. Полтавск. губ. земской управл. - Полтава: Электрич. типо- литогр. «Дохман», 1900. - С. 259.

26. Хок С.Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861-1914 годы // Отечественная история. - 1996. - № 2. - С. 42.

27. Підраховано на основі даних: Статистика Украины. - № 47. - Т.3. - Серия 1. Демография. Вип. 1: Матеріали по естественному движению населения Украины. 1867-1914 гг. - Харьков: ЦСУ УССР, 1924. - С. 4, 7.

28. Якименко Н.А. Переселение крестьян на Дальний Восток в конце XIX - начале XX вв. (на примере выходцев с Украины) // Хозяйственное освоение русского Дальнего Востока в эпоху капитализма. Сб. научн. трудов. - Владивосток: ДВО АН СССР, 1989. - С. 87.

29. Аверин Н. Переселенческий вопрос и общественные организации. - СПб.: Изд-во Н.О. Поповой, 1907. - С. 3.

30. Російський державний історичний архів. - Ф. 591. - Оп. 44. - Спр. 405: «Про встановлення порядку видачі кредитів селянам, які переселилися на казенні землі Європейської Росії, Сибіру і Кавказу». - Арк. 27.

Віктор Шевченко

РЕФОРМА П. А. СТОЛИПІНА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕВОЛЮЦІЮ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ (1906 - 1916 рр.)

Понад сто років відділяє нас від того часу, як імператорським указом Сенату «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р. (після затвердження його III Державною Думою 14 червня 1910 р. він набув чинності закону), в межах Російської імперії було покладено початок здійсненню другої після 1861 р. великої селянської реформи. Названа